

Nevzat ARTUÇ*

Trablusgarp'ta Kuloğulları Teşkilatının Lağvedilmesi Meselesi**

The Disband of the Kuloglus Organisation in the Tripoli

ÖZET

XVII. yüzyılın başlarından itibaren özellikle İzmir ve çevresinden Trablusgarp'a gönderilen Yeniçeriler zamanla yerli halkla evlenerek Kuloğulları adını almışlardır. Takip eden yıllarda Kuloğulları arasında Dayı adı verilen nüfuz sahipleri türemiş ve Trablusgarp'ta yönetimi ele geçirmişlerdir. Trablusgarp'ın yönetimi, 1711'de Dayı olarak seçilen Karamanlı Ahmet Bey ve ailesine geçti. Yaklaşık bir asır devam eden Karamanlı Ahmet Bey ailesinin egemenliğine, Sultan II. Mahmud döneminde son verilebilmiştir. Trablusgarp, 1835 yılından itibaren yeniden merkezden gönderilen valiler tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Ancak Kuloğulları, yine bölgedeki en önemli ve etkin askeri güç konumundaydı. Vergi vermemeleri nedeniyle önemli bir ekonomik güce de sahiptiler. Ancak 1892 yılında Hamidiye Alayları'nın kurulması ile birlikte Kuloğullarının lağvedilmesi gündeme gelmiştir. Hatta Hamidiye Alayları'nın en önemli kuruluş gerekçesi olarak artık güvenlik işlevini kaybetmiş, ülke güvenliğinin sağlanması hususunda hiçbir işe yaramayan Kuloğullarının nüfuz ve etkisini ortadan kaldırmak gösterilmiştir. Çalışmamızda Kuloğullarının ortadan kaldırılma sebeplerini, bu karar karşı göstermiş oldukları tepkileri, yabancı devletlerin bu mesele karşısındaki tepkilerini ve konuya ilişkin Osmanlı yetkili makamlarının tespitlerini Osmanlı Arşiv belgelerinden istifadeyle ortaya koymaya çalışmayı amaçlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kuloğulları, Trablusgarp, Hamidiye Alayları, II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti.

ABSTRACT

In the beginning of the seventeenth century, janisaries who were sent to Tripoli from the Izmir and its around, over time got married with locals and took the name of the Kuloglus. In time among the Kuloglus, some people come into prominence who were called as a Dayı (Uncle) and took over the control of the Tripoli. In 1711, the control of the Tripoli passed into the hands of Karamanlı Ahmet Bey who was chosen as a Dayı and his family. Approximately, one century later, the family of the Karamanoglu Ahmet Bey's management in the Tripoli was terminated by the Sultan Mahmud the Second and once again Tripoli began the managed by the governors who were sent from the İstanbul. But Kuloğlus were still very important military power in the Tripoli. On the top of it, they were not paying tax and that situation was providing them very important economic power as well. However, in 1892, with the constitute of the Hamidiye regiments, the disband of the Kuloglus became a current issue. In fact, the reason of the

* Yazışılan Yazar/Correspondence Author Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. nartuc27@gmail.com

** Bu çalışma 15-17 Eylül 2014'te Ankara'da gerçekleştirilen XVII. Türk Tarih Kongresi'nde sunulmuş olan bildirinin genişletilmiş ve yeniden gözden geçirilmiş halidir.

constitute of the Hamidiye regiments was the deteriorate of Kuloglus. By using the archives of the Ottoman Empire, this article pupose the exhibit the reason the disband of the Kuloglus, attiudes against that decision, the reaction of the foreing states for that decision and the detection of the statesmen of the Ottoman Empire.

Keywords: Kuloglus, Tripoli, Hamidiye Regiments, Sultan Abdulhamid the Second, Ottoman Empire.

Giriş

Kuloğlu Kavramı ve Trablusgarp'ta Kuloğlu Teşkilatının Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nde Kuloğlu tabiri, kapıkulu ocaklarında görev yapan yeniçerilerin askerlik yapan oğullarını ifade etmek için kullanılmıştır. Yeniçeri Ocağı kurulduğunda, muvazzaf durumdaki yeniçerilerin evlenmeleri yasaktı. Ancak XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bu yasak, yaşlı ve emektar yeniçeriler için ortadan kalkmaya başlamıştır. Yeniçeriler evlenmeye ve çocuk sahibi olmaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti, görevdeyken vefat eden yeniçerilerin çocuklarına, belirli oranlarda yardımlarda bulunmuştur. Hayatta olan yeniçerilerin küçük çocuklarının bir kısmı, bir akçe yevmiye ile ya Gelibolu acemi oğlan ocağına, ya Galatasaray'a, ya da İbrahim Paşa Sarayı'na gönderilerek 23 yaşına kadar eğitime tabi tutulmuştur. Yeniçerilerin küçük çocuklarının diğer kısmı ise, *Civelek* adıyla babalarının görev yaptığı bölüklerde mutfak hizmetlerinde istihdam edilirdi. Eğitimlerini başarıyla tamamlayanlar, 23 yaşından itibaren kapiya çıkmaya yani Yeniçeri Ocağı'nda görevlendirilmeye başlamışlardır (Uzunçarşılı, 1977, s. 978-979).

Çalışmamızda bahsi geçen Kuloğlu kavramı, yukarıdaki genel tanımdan farklıdır ve sadece Kuzey Afrika'daki Osmanlı vilayetleri için söz konusudur. XVI. yüzyılda Garp Ocakları adı verilen Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'ın fethi ile birlikte bölgeye Anadolu'dan asker gönderme ihtiyacı doğmuştur. Bu ihtiyacı karşılamak amacıyla İstanbul, Antalya, Muğla, Aydın ve İzmir gibi şehirlerde, cazip hayat şartları vaat edilerek tellaklar vasıtasıyla duyurular yapılmıştır. Ancak görevlendirilecek olan askerlerin Türk olmaları şart koşulmuştur. İşsiz güçsüz gençler, düzenli bir maaşla yeni bir hayata atılmak için yapılan duyurulara kayıtsız kalmamışlardır. Limanlarda toplanan gençler, gemilerle Kuzey Afrika'ya götürülerek Yeniçeri Ocağı'nda görevlendirilmişlerdir. Yeniçeri olarak kaldıkları sürece evlenemeyen bu gençler, ancak kışladaki hizmetlerini tamamladıktan sonra, bölgedeki yerli halkın kızlarıyla evlilik yapmışlardır. Bu evliliklerden doğan ve yöresel kültürleri taşıyan melez çocuklar Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'ta *Kuloğulları* adıyla anılmışlardır (Kavas, 2001, s. 31-36; Kavas, 2002, s. 359; Karasapan, 1960, s. 113-114). Ancak söz konusu üç bölgedeki Kuloğullarının tarihi gelişim süreçleri farklı şekilde cereyan etmiştir. Mesela Cezayir Kuloğulları, eyalet merkezi Cezayir dışında Tilimsan, Maskara ve Vehran gibi büyük şehirlerde ikamet etmişlerdir. XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren gözden düşen Cezayir Kuloğulları, 1633 yılında çıkartmış oldukları geniş çaplı isyanla nüfuzlarını yeniden kazanmak istemişler fakat başarılı olamamışlardır (Kavas, 2001, s. 31-36; Kavas, 2002, s. 359; Karasapan, 1960, s. 113-114).

Askeri sınıfa mensup olmaları, düzenli maaş almaları ve yerli halkın saygın ailelerinin kızlarıyla yapmış oldukları evlilikler nedeniyle Kuloğulları bölgede daima ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardır (Kavas, 2001, s. 31-36; Kavas, 2002, s. 359; Karasapan, 1960, s. 113-114). Türk olmalarına rağmen, Arapça konuşmayı ve yerli halkın geleneklerini yaşatmayı tercih etmişlerdir. Padişaha olan derin bağlılıkları

nedeniyle Kuzey Afrika'da *ahali-i sadıka* adıyla anılmışlardır (Kavas, "2002, s. 359; Koloğlu, 2008, s. 67).

Uzun yıllar Trablusgarp'ta görev yapan Cami Baykurt'a göre; Anadolu'dan gönderilen Türk gençleri dışında Büyük Sahra'da yaşayan çok sayıda Arap kabilelerinden de *Kuloğlu* adıyla istihdam edilen milis güçleri bulunmaktadır. Tıpkı Türklerden oluşturulan *Kuloğulları* gibi, yerli Arap aşiretlerinden oluşturulan *Kuloğlu* birlikleri de vergiden muaf tutuluyorlar ve karşılığında bölgelerindeki kolluk görevini yerine getiriyorlardı (Baykurt, 2009, s. 112, 120). Mesela Aziziye mevkiinde yaşayan Vurşuffane kabilesi, bölgede *Kuloğlu* diye anılmaktadır. Tamamıyla çölde yaşayan söz konusu kabile mensupları, 1906 yılına kadar kolluk hizmetleri karşılığı vergiden muaf tutulmuşlardır (Baykurt, 2009, s. 230). Bundan başka Şati Arapları vergi muafiyeti karşılığında *Kuloğlu* olarak görev yapmışlardır. 1898-1899 yılında kabul edilen talimatla Şati Araplarından yedi kabilenin, toplam 2000 kişilik atlı birliği, *Kuloğlu* adıyla, her zaman hazır bulundurmaları karara bağlanmıştır. 28 Ağustos 1906'da Gat'tan Trablusgarp Komutanlığı'na gönderilen bir yazıda; Şati Araplarının *Kuloğulları*na tanınan vergi muafiyetinden istifadeyle çok büyük servetlere sahip olduklarından bahsedilmektedir. Büyük Sahra'daki yerli Arap kabilelerinden oluşturulan *Kuloğulları*, özellikle Fransız işgalci güçlerine karşı mücadelede çok büyük yararlıklar sağlamışlardır (Baykurt, 2009, s. 287-289, 293 ve 314).

Kuloğlu kelimesi, Osmanlı Devleti'nde var olan kul sisteminden kaynaklanmıştır. Osmanlı Devleti'nde kölelerin uzun süreli özel bir eğitime tabi tutulması sonucunda devlet ve ordu yönetiminde kullanılma usulüne kul sistemi denilirdi. Kul sisteminin amacı, devlet yönetiminde eğitilmiş ve Padişaha yürekten bağlı kişilerin görevlendirilmesini sağlamaktır. Bu sayede merkeziyetçi yapı güçlü tutulmuş olacaktır. Savaşlarda ele geçirilen esir çocuklar, para ile satın alınan köleler ve devşirme usulü ile toplanan Hristiyan çocuklar, Kul sisteminin insan kaynağını oluşturmuşlardır (Ünal, 2011, s. 415-416). Bu çocuklar gerekli eğitimi tamamladıktan sonra Yeniçeri Ocağı'nda görevlendirilmişlerdir. *Kapıya Çıkma* olarak nitelendirilen bu yeni hukuki durumda, köle olarak acemi oğlan ocağına alınanlar, hür olarak devlet hizmetinde görevlendirilirlerdi. *Kul* kelimesi kölelikten ziyade, acemi oğlan ocağından çıkartılmayı ifade etmektedir. Padişah, *Kul* olarak tanımlanan Yeniçeri ve sipahileri kendi evladı gibi görmüştür. İşte bu yüzden *Kul* kelimesi Padişaha, devlete sadakatle bağlı olmayı ifade eder. Dolayısıyla *Kuloğulları* denilince köle değil, özgür insanlar anlaşılmalıdır (Beydilli, 2013, s. 8-10).

Trablusgarp'ta *Kuloğulları*, eyaletin asayiş ve güvenliğinden sorumludurlar. Bu nedenle bir binek hayvanı beslemekle yükümlüdürler. Genellikle topçu sınıfında istihdam edilen *Kuloğulları*, askeri hizmetleri süresince belirli miktarda düzenli maaş alırlardı. Maaş dışında her birine günlük birer çift ekmek tayinatı verilirdi. *Kuloğulları*, askeri hiyerarşi içerisinde pek terfi ettirilmezlerdi. İçlerinden sınırlı sayıda terfi edenler, ancak kolağası rütbesine tekabül eden ve yöresel dilde *Çivi* olarak adlandırılan rütbeye ulaşabilirlerdi. *Kuloğulları*, savaş zamanlarında kendi imkânlarıyla silahlanıp orduya katılmak zorundadırlar. Trablusgarp'taki bütün *Kuloğulları*, Tunus ve Cezayir'de mevcut olmayan, *Kuloğlu Baş Ağalığı* makamına bağlanmıştır. *Kuloğulları*, asayiş görevinin dışında *Kuloğlu Baş Ağası*'nin talimatıyla vergileri tahsil etme görevini de

yerine getirirlerdi. Yapmış oldukları bu hizmet karşılığı vergi vermek yükümlülüğünden muaf tutulmuşlardır. Söz konusu vergi miktarının iki-üç milyon kuruş gibi önemli bir meblağa tekabül ettiği dikkate alınacak olursa, Kuloğullarının Trablusgarp içerisinde ne kadar önemli bir güç odağı haline geldikleri daha iyi anlaşılacaktır. Ayrıca Sultan Abdülmecid döneminde, 1850 yılı Ocak-Şubat ayları arasında hazırlanan bir fermanla Kuloğullarına ait araziler tapuya dâhil edilmeyerek öşürden de muaf tutulmuşlardır (Kavas, 2011, s. 39, 67). Kuloğullarının bu ayrıcalıklı durumundan istifadeyle Trablusgarp'taki ecnebler ve Yahudiler de vergi vermiyorlardı (Özcan, 2002, s. 358). Ancak, 1866 yılından itibaren Kuloğullarına vergiden muafiyet sağlayan bütün uygulamalara son verilmiştir. Yeni düzenlemeyle birlikte Kuloğullarının verecekleri vergi miktarı belirlenmiştir (Kavas, 2001, s. 49-53; Koloğlu, 2008, s. 67). Trablusgarp'ta vergi toplama meselesi, özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra hayati önem taşımıştır. Zira tarihinin en ağır mağlubiyetini yaşayan Osmanlı Devleti, savaş sonrası iç ve dış borçlarını ödeyemez duruma düşmüştür. Alacaklı devletler, borçlarını tahsil edebilmek amacıyla 1881 yılında Duyun-ı Umumiye idaresini kurarak Osmanlı Devleti'nin bütün gelirlerine el koymuşlardır. Osmanlı Devleti, Trablusgarp'ın ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelmiştir. Bu nedenle sadece Kuloğulları değil, aynı zamanda Senusiler ve diğer yerli aşiretler için söz konusu edilen vergi muafiyetleri ortadan kaldırılmıştır. Kuloğulları, Senusi Şeyhleri ve aşiret liderlerinin vergi mükellefi olması ile Trablusgarp'taki vergi miktarında büyük oranda artış sağlanmıştır (Koloğlu, 2008, s. 71-73).

Kuloğulları Münşiye, Sahil, Rukey'at ve Aziziye nahiyeleri ile Mısırata taraflarında konuşlandırılmışlardır. Ahmet Kavas Bingazi'de Kuloğulları teşkilatının mevcut olmadığını iddia etmektedir (Kavas, 2002, s. 359). Buna karşılık Orhan Koloğlu, Bingazi ve Derne'de Kuloğullarının varlığından bahsetmektedir (Koloğlu, 2008, s. 68). Koloğlu teşkilatı, bölgenin hassasiyeti dikkate alınarak oluşturulmuştur. Anadolu'da Arapça bilmeyen Türk gençlerinin yeniçeri ve levent olarak bölgeye gönderilmesiyle, yerli halk tarafından gerçekleştirilecek muhtemel bir isyanının önüne geçilmiştir. Bu yüzden Trablusgarp'ta Koloğlu teşkilatının kuruluşu oldukça başarılı ve isabetli bir politika olarak değerlendirilmelidir (Koloğlu, 2008, s. 67). Orhan Koloğlu'nun babası ve aynı zamanda Libya krallığının ilk başbakanı olan Sadullah Koloğlu, Trablusgarp Kuloğullarındandır (Kavas, 2001, s. 55-56).

XVI-XVII. yüzyıllar arasında Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'taki toplam Koloğlu sayısı yaklaşık olarak 15.000 civarındaydı (Karasapan, 1960, s. 141). Bu sayı, XIX. yüzyılın ikinci yarısında 50.000 ile 60.000 arasında bir rakama ulaşmıştır (Kavas, 2001, s. 39). XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Trablusgarp'ta yaklaşık olarak 30.000 Koloğlu görev yapmaktaydı. Bunlardan sadece 4000 kadarı, tarım yapılan dönemler dışında, Mart-Nisan, Ağustos-Eylül aylarında ve haftada ikişer defa olmak üzere, hem emir ve komuta zincirini hem de modern silahları kullanmayı öğrenmek amacıyla askeri talime tabi tutulurlardı. Ancak askeri sistemi tam anlamıyla özümseyememiş olan Kuloğullarının bir kısmı kendilerine verilen silahları kaçırmakla çeşitli suçlara iştirak etmişlerdir. Bu durum bölgede huzursuzluğa neden olduğu gibi yeni güvenlik zafiyetlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sebeple Trablusgarp Valisi Müşir

Namık Paşa, çağın gerisinde kalan bu uygulama yerine daimi askerlik kurulmasını teklif etmiştir (Koloğlu, 2008, s. 67-68).

Kuloğulları arasından zamanla Dayı adı verilen nüfuz sahipleri türemiş ve Trablusgarp'ta yönetimi ele geçirmişlerdir. Dayı, Garp Ocakları'nda gemilerde ve yeniçeri ocaklarında komutayı ele alabilecek kabiliyette liderlik ve hamilik vasfı olanlara verilen bir isimdir. Dayılar, yeniçeriler tarafından seçilirdi (Karasapan, 1960, s. 112-115). Tunus'ta yaşayan Kuloğullarından Hüseyini ailesi ile Trablusgarp'ta yaşayan Kuloğullarından Karamanlı ailesi XVIII. yüzyılda nüfuz ve hâkimiyetlerini artırmışlar ve adeta vilayetlerin kaderlerine tek başlarına hükmetmişlerdir. Kuloğulları arasında 1711-1835 yılları arasında Trablusgarp'ta idareyi eline almış olan Karamanlı ailesi önemli yer tutmaktadır. Neredeyse bir buçuk asır Trablusgarp'ın kaderini ellerinde bulunduran Karamanlı ailesi, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla nüfuzunu kaybetmiştir. Trablusgarp, 1835 yılından 1911 yılına kadar yeniden merkezden gönderilen valiler tarafından idare edilmiştir (Karasapan, 1960, s. 142). Karamanlı ailesinin egemenliğine son verilmiş olmasına karşın emniyet ve asayişin sağlanması adına Kuloğullarının istihdamına devam edilmiştir. Hatta takip eden yıllarda Kuloğullarının sayısında büyük artışlar gözlenmiştir (Kavas, 2001, s. 39). Kuloğulları aleyhlerinde cereyan eden gelişmelere rağmen bölgedeki en etkili askeri güç olma konumlarını uzun yıllar muhafaza etmeyi başarmışlardır (Özcan, 2002, s. 358).

I- Kuloğulları Teşkilatının Lağvedilmesi a-Trablusgarp'ta Hamidiye Alayları'nın Kuruluşu

Sanayi İnkılâbı'nın doğal sonucu olarak ortaya çıkan emperyalizm, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bütün dünyayı etkisi altına almaya başlamıştır. Zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları nedeniyle Kuzey Afrika emperyalist güçlerin başlıca hedefi haline gelmiştir. Bu çerçevede önce Cezayir, ardından Tunus ve Mısır, Fransa ve İngiltere tarafından işgal edildi. Özellikle Tunus'un işgalinden sonra sıranın Trablusgarp'a geldiğinin farkında olan II. Abdülhamid, bölgeyle ilgili istihbarat çalışmalarına ağırlık vermiştir. Nitekim 1885 yılında Napoli Şehbenderliği ve Roma sefaretlerinden alınan istihbarat bilgilerinde İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmek için hazırlıklara giriştiği açıkça belirtilmişti (Çakaloğlu, 1999, s. 21). Trablusgarp'ta 1882-1886 yılları arasında vali olarak görev yapan Zeki Paşa, bölge üzerine yönelik İtalyan tehdidinin farkına varmıştı. Bu nedenle göreve başlar başlamaz ilk iş olarak Kuloğulları ve yerli aşiretlerden bir milis kuvveti oluşturmaya gayret göstermiştir. Zeki Paşa bu sayede hem emperyalist faaliyetlere karşı askeri tedbir almayı, hem de Trablusgarp'taki mahalli unsurları, özellikle Kuloğullarını, askeri disiplin altına almayı amaçlamıştır (Çakaloğlu, 1999, s. 24).

II. Abdülhamid Trablusgarp'ın müdafaasının yeniden düzenlenmesi, asker alma usulünün değiştirilmesi ve Hamidiye alaylarının teşkil edilmesi hususunda bölgeye farklı tarihlerde askeri maiyet komisyonları görevlendirmiştir. Birinci Komisyon, 1891 başlarında Trablusgarp'a gitmiş ve öncelikle Trablusgarp'taki halkın askere alınması hususunu vali ile müzakere etmiş ve ortaya çıkan görüşlerini, 6 Nisan 1891 tarihli mazbata ile II. Abdülhamid'e takdim etmişlerdir (BOA, *Y. MTV*, 51/74, lef. 1, 18 Haziran 1307 (30 Haziran 1891)). Takip eden aylarda yeni komisyonlar Trablusgarp'a

gönderilmiştir. İkinci Komisyon 24 Haziran 1891 tarihli mazbatasında; Kuloğlu sınıfının yeniden ihyasının söz konusu olamayacağını, onların yerine yerli ahaliden muntazam bir askeri birlik teşkil edilmesinin daha uygun olacağı belirtilmiştir (BOA, *Y. MTV*, 51/56, lef. 1-2, 12 Haziran 1307(24 Haziran 1891). Üçüncü Komisyon, bölgede yapmış olduğu yaklaşık bir aylık çalışmanın ardından İstanbul'a dönmüş ve hazırlamış olduğu mazbatayı, 30 Haziran 1891'de II. Abdülhamid'e takdim etmiştir. Söz konusu mazbatada; Avrupa'da hızla yayılan sömürgecilik faaliyetlerinin özellikle Afrika kıtası üzerinde yoğunlaştığı, nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan Trablusgarp vilayetinin emperyalist devletlerin tehdidi altında bulunduğu, merkezden uzak olması nedeniyle olası bir işgal durumunda yardım gönderilmesinin zor olacağı, bu yüzden vilayetin kendi kendisini müdafaa edebilecek seviyeye getirilmesi, bu doğrultuda vilayetteki askere alma usulünün değiştirilmesi ve bölgede Hamidiye Alayları adıyla yeni bir askeri yapılanmaya gidilmesi adeta zaruri görülmüştür. Ayrıca Trablusgarp'ta halkın askerlik yapmak istemediği, Yeniçerilerin devamı niteliğinde olan Kuloğullarından oluşan mevcut askeri birliklerin hiçbir işe yaramadığı, bu nedenle Trablusgarp'ta askerlik konusunun yeniden ele alınıp düzene sokulması gerektiği belirtilmiştir. Komisyon üyeleri, vali ile yapmış oldukları görüşmelerde halkın askere alımı hususunda öncelikle nüfus tahririnin yapılması gerektiğini, bu nedenle hazırlıkların bir an evvel başlatılmasını istemişlerdir (BOA, *Y. MTV*, 51/74, lef. 2, 18 Haziran 1307(30 Haziran 1891). Dördüncü komisyon ise, 24 Ağustos 1891 tarihli raporunda Kuloğulları teşkilatının lağvedilmesi meselesinin Bâb-ı Âli tarafından bir türlü halledilememiş olmasını eleştirmiştir. Söz konusu raporun devamında; lağvetme işinin tamamlanması ile güvenlik zafiyeti yaşanmayacağı, mevcut jandarma alayının sorunun üstesinden rahatlıkla gelebileceğini ve nihayet Hamidiye Alayları'nın kurulmamasıyla birlikte bölgedeki güvenlik konusunun tamamen çözümlenmiş olacağını dolayısıyla Kuloğulları teşkilatına gerek kalmayacağı ifade edilmiştir (BOA, *Y.PRK.KOM*, 8/6, lef.2, 12 Ağustos 1307 (24 Ağustos 1891).

Gerekli çalışmaların tamamlanmasının ardından, 17 Ocak 1892 tarihli arızanın II. Abdülhamid tarafından onaylanmasıyla birlikte Trablusgarp'ta Hamidiye Alayları kurulmuştur (BOA, *YEE.*, 122/3, lef. 3, 8 Kanun-ı sâni 1307 (20 Ocak 1892). İlgili belgede ayrıca Sudan hattının güvenliğinden, Sudan'da faaliyet gösteren yabancı devletlerin olumsuz faaliyetlerinden de bahsedilmektedir. (Konuya ilişkin ayrıca bkz. Artuç, 2013, s. 64-65; Artuç, 2014, s. 53-78). Hamidiye Alaylarının teşkil edilmesiyle birlikte Kuloğullarının, askeri yükümlülükleri azalmıştır. Kuloğullarından istekli olanların bu alaylarda görevlendirilmesi karara bağlanmıştır (Kavas, 2001, s. 49-53; Koloğlu, 2008, s. 67).

b-Kuloğulları Teşkilatının Lağvedilmesi

Hamidiye Alayları kurulurken Trablusgarp ve Bingazi için jandarma alaylarının mevcudu ihtiyaçlar dikkate alınarak belirlenmiş, eksiklikler Kuloğulları arasından istekli olanlarının dâhil edilmesiyle tamamlanmıştır. Bu tarihten itibaren Kuloğulları ocağının ve onlara tanınan vergi muafiyetlerinin kaldırılmasına karar verilmiştir. Yeni birliklerin tesisi ile birlikte Trablusgarp'ta mevcut askere alma kanunu kısa sürede değiştirilerek

askerliğin zorunlu hale getirilmesi yolunda önemli adım atılmıştır (BOA, *Y. MTV*, 51/74, lef. 3, 18 Haziran 1307(30 Haziran 1891).

Trablusgarp'ta Hamidiye Alayları'nın kuruluşunun temel amacı emperyalist tehditlere karşı tedbir almaktır. Hamidiye Alayları aynı zamanda II. Abdülhamid'in imparatorluk genelinde uygulamaya koyduğu merkezîyetçi siyasetinin bir parçası olmuştur. Hamidiye Alaylarının teşkil edilmesiyle birlikte Trablusgarp'ta uzun yıllar tesis edilememiş olan merkezîyetçi yapı yeniden güçlendirilmiş, öteden beri uygulanmakta olan askeri hizmetlerden muafiyet istisnası kaldırılarak ahalinin yeniden askere alınması sağlanmıştır (BOA, *Y. MTV*, 51/74, lef. 2, 18 Haziran 1307(30 Haziran 1891). Böylece yüzyıllardır adeta merkezi otoriteye rakip olmuş, ülke güvenliğinin sağlanması hususunda eski gücünü kaybetmiş olan Kuloğullarının nüfuzu ortadan kaldırılmıştır (BOA, *YPRK.BŞK*, 25/43, lef. 11, 17 Şubat 1307 (29 Şubat 1892). Öte yandan Kuloğullarının mevcut haliyle devam etmeleri devlet otoritesine zarar vermeye başlamıştır. Ancak birden bire ortadan kaldırılmaları da sıkıntıya neden olacaktır. Bu yüzden Kuloğullarının vilayette kurulacak Hamidiye Alayları içerisinde eritilmesi daha uygun bir seçenek olarak görülmüştür. Bu amaçla şu şekilde bir yol izlenmesine karar verilmiştir: Trablusgarp'ta iki ve Bingazi'de bir tabur kurulacaktır. Söz konusu taburlar, ikişer üçer bölük piyade ile birer bölük süvariden oluşacaktır. Taburlarda eksik kalan er kadroları ahaliden ve Kuloğullarından tamamlanacaktır. Hamidiye Alayları'nın tertibi sayesinde Kuloğullarının hizmetine ihtiyaç kalmayacağı gibi, alaylara dâhil olanlara yeterli miktarda silah, elbise ve maaş verileceğinden askerlikten muafiyet usulünün devamına gerek kalmayacaktır. Trablusgarp'ta kurulan Hamidiye Alayları, ülke genelinde kurulmuş diğer alaylarının nizamnamelerine tabi olacaktır. Ancak, Bingazi taburu bazı özellikleri nedeniyle müstakil bulundurulacaktır. Hamidiye Alayları bu suretle icra olunduktan sonra, Kuloğulları arasından talepte bulunanlar alaylara kabul edilecek ve kusurları kapatılacaktır. Daha sonra ise gerek Trablusgarp ve gerek Bingazi cihetinde asker alma hususu yavaş yavaş bir düzene sokulacaktır (BOA, *Y. MTV*, 51/74, lef. 2, 18 Haziran 1307(30 Haziran 1891).

Kuloğlu teşkilatı, Hamidiye Alayları kurulduktan yaklaşık bir ay kadar sonra, 29 Şubat 1892 tarihli irade-i seniyye ile lağvedilmiştir. Kararın ardından Kuloğullarının arazileri tapuya dâhil edilmiştir (BOA, *YPRK.BŞK*, 25/43, lef. 11, 17 Şubat 1307 (29 Şubat 1892). Ayrıca, 26 Aralık 1892 tarihinde vilayet resmi gazetesinde yayımlanan resmi ilanla Kuloğlu isminin kullanılması yasaklanmıştır (Koloğlu, 2008, s. 67).

II- Lağvedilme Kararına Tepkiler

Kuloğulları, lağvedilme ve vaktiyle kendilerine tanınan muafiyetlerin kaldırılarak askeri yükümlülük altına alınmaları kararlarına şiddetle karşı çıkmışlardır. Daha da ileri giden Kuloğulları, aynı muamelenin kendileri için de söz konusu olacağını söyleyerek ahaliyi korkutmaya ve bu sayede Trablusgarp Vilayet merkezinde karışıklık çıkartmaya çalışmışlardır (BOA, *YPRK.BŞK*, 25/43, lef. 7, 13, 19/29 Şubat 1892. Bu ifadeler Trablusgarp Valisi Ahmed Rasim Paşa'nın, Trablusgarp Hamidiye Alaylarını kurmakla görevlendirilen Şakir Paşa'ya gönderdiği, 19 Şubat 1892 ve daha sonra Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 29 Şubat 1892 tarihli telgrafnamelerde yer almaktadır). Lağvedilme kararına tepkilerini sürdüren Kuloğulları, 29 Şubat 1892'de bir protesto

eylemi gerçekleştirmişlerdir. Kısa süre içerisinde asker olacaksınız, vilayet dışına gönderileceksiniz, arazileriniz ellerinizden alınacak sözleriyle bölge halkını isyana teşvik etmişlerdir. Bu çabalar sonucunda vilayet merkezinde yaklaşık 2000 kişilik bir kalabalık toplamayı başaran Kuloğulları, hiç vakit geçirmeden Hükümet Konağı'na doğru harekete geçmişlerdir (BOA, *YPRK. BŞK.* 25/43, lef. 1 ve 11, 17 Şubat 1307 (29 Şubat 1892). Konuya ilişkin ayrıca bkz. Koloğlu, 2008, s. 70). Hükümet, Trablusgarp'ta Hamidiye Alayları'nı teşkil etmekle görevlendirilmiş olan Şakir Paşa'ya özel bir telgraf göndererek konunun yabancı devletlerin müdahalesine imkân verecek ölçüde hassas olduğunu, bu yüzden isyanın daha fazla büyümeden bastırılmasını istemiştir (BOA, *YPRK. BŞK.* 25/43, lef. 2. 17 Şubat 1307 (29 Şubat 1892). Ayrıca bkz. Kavas, 2001, s. 64). Ancak bütün tedbirlere rağmen olayların önü bir türlü alınmamıştır. Kuloğullarından 500 kadarı Hükümet Konağını işgal etmiştir. Asilerin bir kısmı ön taraftan, diğerleri ise Hindu kapısı denilen sur kapısı eteklerinde toplanarak hep bir ağızdan bağırmaya başlamışlardır. Hükümet Konağı'nda Zeki Paşa'nın yerine Trablusgarp Valisi olarak tayin edilen Ahmed Rasim Paşa bulunmaktaydı. (Zeki Paşa'nın ayrılmasından sonra 1886 yılında Trablusgarp Valiliği'ne tayin edilen Ahmed Rasim Paşa, 1896 yılına kadar yaklaşık on yıl bu görevi yapmıştır. (Çakaloğlu, 1999, s. 27). Ahmed Rasim Paşa, asilere meseleyi konuşarak halletme teklifini sunmuştur. Kuloğullarının niyeti konuşmak değil, sadece kargaşa ve gürültü çıkartmak olduğundan ilk başlarda söz konusu görüşme teklifini reddetmişlerdir. Ancak, daha sonra içlerinden birkaç kişi ile görüşme fırsatı elde edilmiştir. Yapılan görüşmede asiler, lağvedilme kararını kabul ettiklerini, ancak kendilerine tanınan ayrıcalıkların devam etmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Ahmed Rasim Paşa, asilerin bu taleplerinin yerine getirmelerinin mümkün olmadığını, alınan emrin infaz ve icrasına mecbur bulunduğunu söyleyip görüşmede bulunanları dışarı çıkartmıştır. Uyarılara rağmen, asilerin çoğunluğunun meydandan dağılmamaları üzerine silah atma yetkisi bulunan askere yalnızca sözlü uyarı emri verilmiştir. Fakat asiler bu uyarılara aldırmazlık etmemiştir. Hindu kapısından çıkılan asiler, vaktiyle Kuloğulları'nın eski yönetim merkezi olarak kullanılan ancak Hamidiye Alaylarının kurulmasıyla birlikte Kaymakamlık'a dönüştürülen binaya saldırarak camlarını kırmışlardır. Kendilerine müdahalede bulunmak isteyen askerlere de orada yığılı duran kaldırım taşlarını söküp atarak saldırmışlardır. Taşlı saldırı sonucu 11 er ve 3 subay başlarından, gözlerinden ve kollarından hafif-ağır surette yaralanmışlardır. Asilerin sarhoşluk haliyle vuku bulan hareketlerine rağmen asker ne süngü, ne de tüfikle müdahalede bulunmuştur (Trablusgarp Valisi Ahmed Rasim Paşa tarafından gönderilen şifreli telgraftan. BOA, *YPRK.BŞK.* 25/43, lef. 6, 17 Şubat 1307 (29 Şubat 1892). Konuya ilişkin Trablusgarp Kumandanı Osman Paşa, 1 Mart 1892 tarihli telgrafında; Vali Ahmed Rasim Paşa hazretleriyle görüş alış verişinde bulduklarını, gerekli tedbirlerin alınması hususunda ittifak ettiklerini, Kuloğullarının lağvedilme kararından, özellikle askerlik muafiyetlerinin kaldırılmasına yönelik düzenlemelerden, büyük rahatsızlık duyduklarını, konuya ilişkin şikâyetlerini 25, 27 ve 29 Şubat 1892 tarihli telgraflarla Trablusgarp Kumandanlığı'na, Dâhiliye Nezareti'ne ve Seraskerlik makamına gönderdiklerini ifade etmiştir. Osman Paşa söz konusu telgrafının devamında; Kuloğullarının bu girişimleri karşısında zafiyet gösterilmemesini ve asilerin dağıtılması

hususunda gerekli tedbirlerin bir an evvel alınmasının zaruri olduğunu belirtmiştir (BOA, *YPRK.BŞK*, 25/43, lef. 12, 1 Mart 1892).

Ancak bütün çabalara karşın olayların önü alınamamıştır. Trablusgarp'taki Fransız Konsolosu, Kuloğullarının isyan teşebbüsü sırasında Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tedbirleri eleştirmiştir. Konsolos, konuya ilişkin ülkesine vermiş olduğu raporda şu hususlara değinmiştir: Trablusgarp'ta büyük bir heyecan vardır. Yaklaşık 2000 kadar Kuloğlu toplanarak Hamidiye Alaylarının kuruluşu ve kendilerinin bu alaylarda görev almasıyla ilgili yasal düzenlemeyi protesto etmişlerdir. Kuloğulları tepkilerinde haklıdırlar. Zira yeni düzenlemeyle, Kuloğulları şimdiye kadar muaf buldukları bazı vergilerden dahi sorumlu tutulmaktadır. Her şeye rağmen şehirde asayiş berkemeldir. Avrupalılar için hiçbir tehlike söz konusu değildir. Vuku bulacak kaffe-i ahvalde Fransa Sefareti haberdar olacak ve taraf-ı şahaneye malumat verilecektir (BOA, *YPRK. BŞK*. 25/43, lef. 9, 10, 28 Şubat 1307 (11 Mart 1892).

Lağvedilme kararı, yüzlerce yıldır Kuloğullarının gölgesi altında kalmış yerli Araplar tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Yerli Araplar, Trablusgarp'ta teşkil edilen Hamidiye Alaylarının kuruluşunu desteklemişler ve alaylarda bizzat görev alarak Kuloğullarının baskısının azaltılmasında önemli rol oynamışlardır (Koloğlu, 2008, s. 70-71).

Cengiz Çakaloğlu'na göre Kuloğullarının lağvedilmesi büyük bir hatadır ve Trablusgarp'ın savunma gücünü zayıflatmıştır. Zira Osmanlı Devleti Trablusgarp'ta büyük bir milis gücünden mahrum kalmıştır. Trablusgarp Savaşı'nda bu milis gücü eksikliği hissedilmiştir. Bu nedenle İttihatçı subaylar söz konusu savaş sırasında lağvedilmiş olmasına rağmen Kuloğullarının milis gücünden istifade etme yoluna gitmişlerdir. Bu çerçevede Kuloğullarından 20.000 kişilik bir milis gücü oluşturulmuştur (Çakaloğlu, 1999, s. 25).

III- Lağvedilme Kararına Rağmen Kuloğullarının Varlıklarını Devam Ettirmeleri

Kuloğullarının lağvedilme kararı, yaşanan üzücü hadiselerin daha ciddi boyutlara ulaşmaması amacıyla Padişah II. Abdülhamid'in arzusuyla askıya alınmıştır (II. Abdülhamid, 1900 yılında İstanbul'u ziyaret eden 11 Kuloğlu reisine hazineden 50.000 Liralık ihsanda bile bulunmuştur (Koloğlu, 2008, s. 70-73). Kuloğulları meselesi XX. yüzyıl başlarında kadar devam etmiştir. Nitekim Ahmed Rasim Paşa'nın görevden ayrılmasından sonra Trablusgarp Valisi olan Namık Paşa, 1898 tarihli yazısında Kuloğullarının itaat altına alınmasının gerekliliğinden bahsetmiştir (BOA, *YPRK. UM*, 41/113, lef. 1, 25 Nisan 1314 (7 Mayıs 1898). Dolayısıyla Kuloğulları teşkilatı her ne kadar 1892 tarihli irade-i seniyye ile lağvedilmiş olsa da tamamen ortadan kaldırılma süreci uzun yıllar almıştır. Bunda Trablusgarp'ın merkeze uzaklığı, Kuloğullarının yüzyıllar boyunca bölgede tartışmasız en büyük güç odağı konumunda olmaları ve emperyalist devletlerin olayı uluslararası bir mesele haline getirme çabaları etkili olmuştur.

Kuloğulları, kendilerine tanınan imtiyazların Trablusgarp Valiliği tarafından kaldırılmasının ardından, haklarını aramak için içlerinden bir grup temsilciyi İstanbul'a

göndermişlerdir. Trablusgarp Valisi Namık Paşa, söz konusu temsilcileri asiler olarak değerlendirmiş, iadelerini talep etmiş ve sözlerine itibar edilmemesini istemiştir (Kavas, 2001, s. 67-68). Trablusgarp'a Namık Paşa'dan sonra tayin edilmiş olan Hafız Mehmed Paşa'nın valiliği döneminde Kuloğullarıyla mücadeleye devam edilmiştir. Bu çerçevede Kuloğlu Baş Ağalık makamı, 1901 yılında bizzat Hafız Mehmet Paşa'nın emriyle ilga edilmiştir (Çakaloğlu, 1999, s. 25; Kavas, 2001, s. 39). Ancak Kuloğulları varlıklarını 1902 yılına kadar devam ettirmişlerdir. Bu tarihten itibaren çoğunluğu Hamidiye Alayları'nda görevlendirilmişlerdir (Karasapan, 1960, s. 141-142). Ayrıca vilayet genelinde Kuloğullarına ait tapu ve emlak kayıtları yeniden düzenlenmeye başlanmıştır. Böylece Kuloğullarıyla ilgili bütün imtiyazlara son verilmek istenmiştir. Yapılan düzenlemeleri bir türlü kabullenemeyen Kuloğulları, bölgeye gönderilen memurların üzerine ateş açarak görevlerini yapmalarına engel olmaya çalışmışlardır. Hafız Mehmet Paşa'nın 1903 sonlarında rahatsızlanıp görevden ayrılması sonucunda Trablusgarp Komutanı Recep Paşa, 24 Ekim 1904'te Trablusgarp Vali Vekili olmuştur. Memurların çalışmalarına devam etmelerini isteyen Recep Paşa, asayişini sağlamak amacıyla bölgeye asker sevk edilmesini emretmiştir. Askeri müdahale sonrasında dağıtılan asi Kuloğlu grubundan bir kısmı Bingazi'ye sürgün edilmiştir. Böylece Kuloğulları ile ilgili son düzenlemeler tamamlanmış oldu (Recep Paşa, 2 Temmuz 1898'de Trablusgarp Askeri Komutanı olarak atanmıştır. 1904 yılında Vali Vekili olmuştur. 1908 yılında Trablusgarp'tan ayrılmıştır (Yiner, 2006, s. 160-162, 185; Kavas, 2001, s. 66-67).

Sonuç

Trablusgarp'ta XVI. yüzyıldan itibaren eyaletin güvenliğinden sorumlu olan Kuloğulları düzenli maaş almaları, vergiden muaf olmaları ve askeri sınıfa mensup olmaları gibi ayrıcalıklı durumları dolayısıyla bölgedeki en etkili güç odağı olmuşlardır. Kuloğulları arasından çıkan ve Dayı olarak adlandırılan nüfuz sahipleri 1711-1835 yılları arasında merkezi yönetimle bağlarını kopartarak Trablusgarp'ta yönetimi tamamen ele geçirmişlerdir. Kuloğulları, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla nüfuzlarını kaybetmeye başlamışlardır.

Kuloğlu teşkilatı, bölgenin hassasiyeti dikkate alınarak oluşturulmuştur. Anadolu'da Arapça bilmeyen Türk gençlerinin yeniçeri ve levent olarak bölgeye gönderilmesiyle, yerli halk tarafından gerçekleştirilecek muhtemel bir isyanının önüne geçilmiştir. Bu yüzden Trablusgarp'ta Kuloğlu teşkilatının kuruluşu oldukça başarılı ve isabetli bir politika olarak değerlendirilmelidir. Kuloğlu teşkilatının bölgede oldukça fazla rağbet görmesi nedeniyle, zamanla bölgedeki yerli Arap kabileleri arasından teşkil edilen ve Kuloğlu adıyla vergiden muaf tutulan milis güçleri oluşturulmuştur. Bu birlikler özellikle Büyük Sahra'da özellikle Fransız işgalci güçlerine karşı mücadelede oldukça etkili olmuşlardır.

Tanzimat Dönemi'nde merkezi otorite yeniden güçlenmiştir. Bu doğrultuda Trablusgarp, 1835 yılından 1911 yılına kadar yeniden merkezden gönderilen valiler tarafından idare edilmiştir. II. Abdülhamid'in imparatorluk genelinde uygulamaya koyduğu Hamidiye Alayları'nın kuruluşuyla birlikte Kuloğlu teşkilatının lağvedilmesi gündeme gelmiştir. Hamidiye Alayları kurulduktan yaklaşık bir ay kadar sonra, 29 Şubat 1892 tarihli irade-i seniyye ile Kuloğulları lağvedilmiş ve arazileri tapuya dâhil

edilmiştir. Ayrıca, 26 Aralık 1892 tarihinde vilayet resmi gazetesinde yayımlanan resmi ilanla Kuloğlu isminin kullanılması yasaklanmıştır.

Kuloğulları, lağvedilme ve vaktiyle kendilerine tanınan muafiyetlerin kaldırılarak askeri yükümlülük altına alınmaları kararlarına şiddetle karşı çıkmışlardır. Daha da ileri giden Kuloğulları, aynı muamelenin kendileri için de söz konusu olacağını söyleyerek ahaliyi korkutmaya ve bu sayede Trablusgarp Vilayet merkezinde karışıklık çıkartmaya çalışmışlardır. Lağvedilme kararına tepkilerini sürdüren Kuloğulları, 29 Şubat 1892'de Hükümet Konağı'nı basmışlardır.

Kuloğullarının lağvedilmesi, uluslararası kamuoyu tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Özellikle Kuloğullarının isyan teşebbüsü sırasında Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tedbirler eleştiri konusu olmuştur.

Kuloğullarının lağvedilme kararı, hadiselerin daha ciddi boyutlara ulaşmaması amacıyla Padişah II. Abdülhamid'in arzusuyla askıya alınmıştır. Bu yüzden yüzlerce yıldır varlığını koruyan Kuloğlu teşkilatının bir anda ortadan kaldırılması mümkün olmamıştır. Kuloğulları teşkilatı her ne kadar 1892 tarihli irade-i seniyye ile lağvedilmiş olsa da tamamen ortadan kaldırılma süreci uzun yıllar almıştır. Bunda Trablusgarp'ın merkeze uzaklığı, Kuloğullarının yüzyıllar boyunca bölgede alternatifsiz en büyük güç odağı konumunda olmaları ve emperyalist devletlerin olayı uluslararası bir mesele haline getirme çabaları etkili olmuştur.

Kaynakça

A-Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Y. MTV, 51/56, 51/74.

YEE, 122/3.

YPRK.BŞK, 25/43.

Y.PRK.KOM, 8/6.

YPRK. UM, 41/113.

B-Araştırma ve İncelemeler

ARTUÇ, Nevzat 2013. *İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslâm Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senusi İlişkileri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.

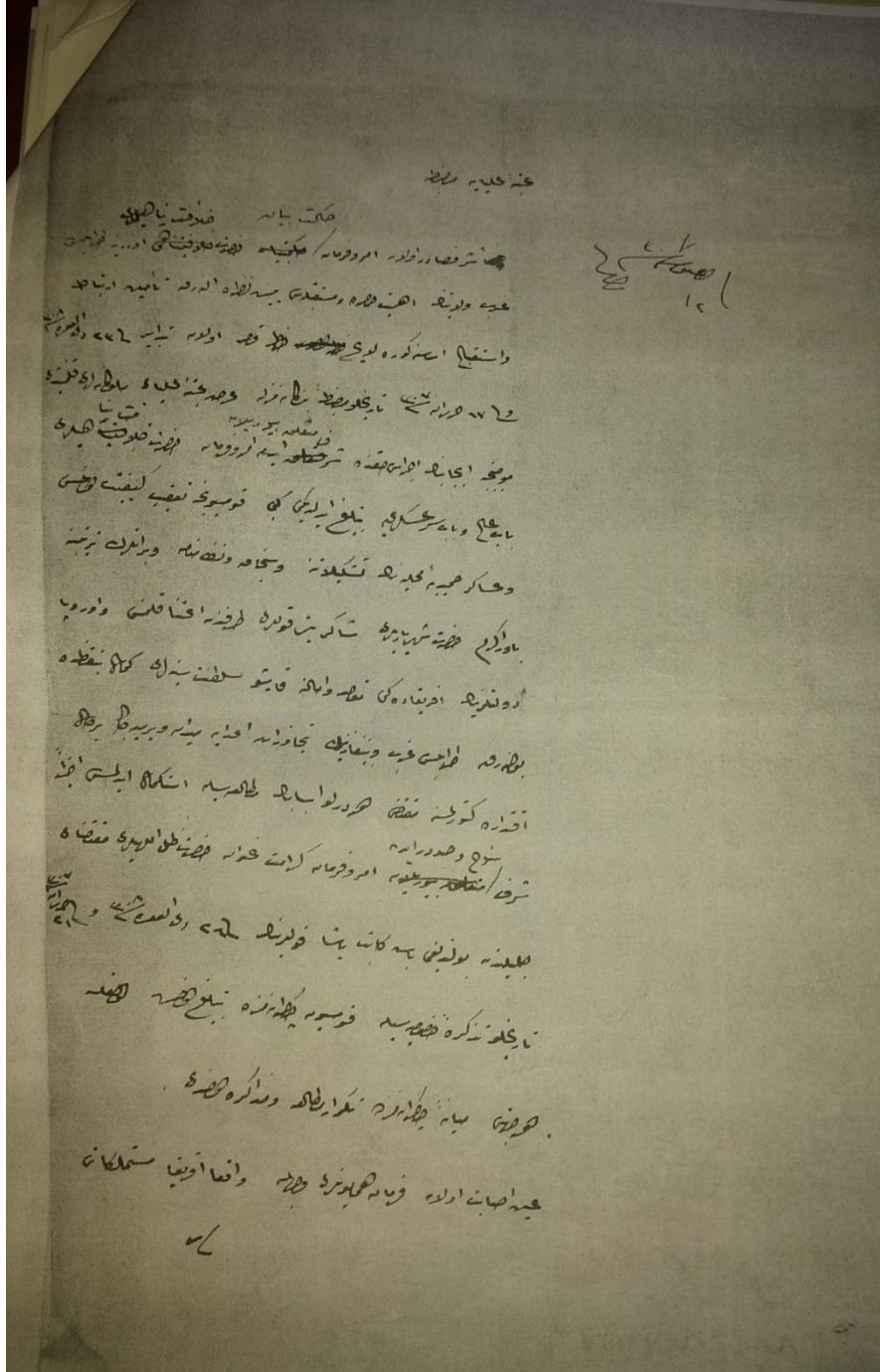
ARTUÇ, Nevzat 2014. "II. Abdülhamid Dönemi Trablusgarp'ta Hamidiye Alaylarının Teşkili", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu* (20-21 Şubat 2014 Selanik), C. I, s. 53-78, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

BAYKURT, Cami 2009. *Cami Baykurt'un Anılarıyla Son Osmanlı Afrika'sında Hayat (Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler)*, (Haz. Arı İnan), İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

BEYDİLLİ, Kemal 2013. "Yeniçeriler Hakkında Genel Bir Değerlendirme", *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı*, (Çeviren ve Yayına Haz. Kemal Beydilli), İzmir.

ÇAKALOĞLU, Cengiz 1999. *Müşir Mehmed Zeki Paşa*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

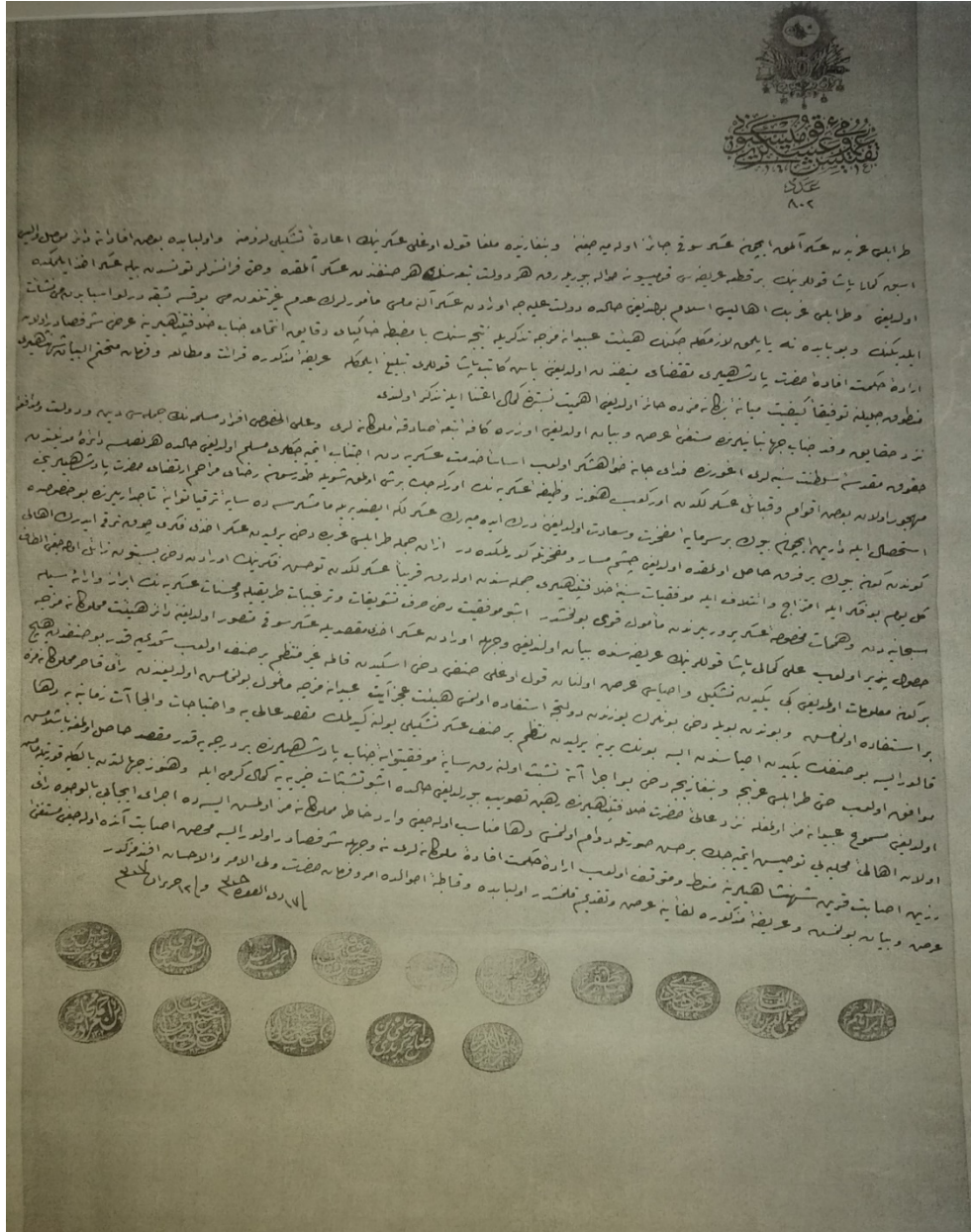
-
- KARASAPAN, Celal Tefvik 1960. *Libya (Trablusgarp, Bingazi, Fizan)*, Ankara.
- KAVAS, Ahmet 2001. "Kuzey Afrika'da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları", *Osmanlı Araştırmaları*, C.XXI, s. 31-68, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- KAVAS, Ahmet 2002. "Kuloğlu" mad., *TDVİA*, C.XXVI, s. 359-360, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- KOLOĞLU, Orhan 2008. *Fizan Korkusundan Libya Mücahitliğine*, İstanbul: Truva Yay.
- OSMANLI BELGELERİNDE TRABLUSGARP, 2013. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Yayın No: 125.
- ÖZCAN, Abdülkadir 2002. "Kuloğlu" mad., *TDVİA*, C. XXVI, s. 358-359, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı 1977. "Kuloğlu" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, s. 978-979, İstanbul: MEB Yay.
- ÜNAL, M. Ali 2011. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yay.

Ek-1. Kuloğulları Teşkilatının lağvedilmesinin herhangi bir güvenlik zafiyeti yaratmayacağını savunan komisyon raporunun bir parçası. BOA, Y.PRK.KOM., 8/6.

Ek-2. Trablusgarp'ta Kuloğulları Teşkilatı'nın yerine tesis edilen Hamidiye Süvari Alayları. *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yay., Yayın No: 125, İstanbul 2013, s. 479.

Ek-3. Kuloğlu teşkilatının lağvedilerek yerine yerli ahalden muntazam bir askeri teşkilat kurulmasının faydalı olacağı hususunda Umum Askeri Teftiş Komisyonu Raporu. BOA, Y.MTV, 51/56.